

УДК 340.11

МІСЦЕ ПРЕЗУМПЦІЙ В МЕХАНІЗМІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Зеленко І. П.

*Кіровоградський інститут державного та муніципального управління
Класичного приватного університету
м. Кіровоград, Україна*

У статті розкривається місце презумпцій у механізмі правового регулювання. Акцентується увага на методологічних засадах розуміння і тлумачення презумпцій з врахуванням історичної динаміки їх розвитку. Розглядається функціональне призначення презумпцій в сучасному праві України.

Ключові слова: правові презумпції, юридичні аналогії, фікції, методи правового регулювання.

Постановка проблеми. Презумпції є специфічною правовою формою не тільки для законодавства України, але й для інших правових систем сучасності. Протягом останніх десятиріч інтерес законодавця до даного законодавчого інструменту стабільно зростає.

Презумпції можна всі частіше зустріти в цивільному, податковому, адміністративному, кримінальному, цивільно-процесуальному праві та інших галузях законодавства.

Однак наявне нормативне забезпечення презумпцій не можна назвати задовільним. У законодавстві відсутня чітка позиція щодо ролі й місця правових презумпцій у регулюванні суспільних відносин. Найчастіше елементи правових презумпцій виражені в тексті нормативних правових актів латентно, що ускладнює застосування презумпцій на практиці. Законодавче регулювання характеризується порушенням лінгвістичних вимог до форми вираження правових презумпцій, змішуванням різнопорядкових понять і термінів, застосуванням терміна «презумпція» до явищ, що такими не є [1, с. 6]. Незрозумілим залишається питання про нормативність правових презумпцій.

Серйозні недоліки властиві й науковим дослідженням в даній сфері. У загальній теорії права дотепер немає переконливої концепції правових презумпцій. Немає і єдності поглядів з приводу юридичної природи, класифікації, ролі й місця цього елемента правової системи в теорії права – презумпції розглядаються в розділах, присвячених видам правових норм, тлумаченню права, юридичній техніці. Практично не приділялося уваги дослідженню логічної структури правових презумпцій і механізму їх дії. Відсутні теоретичні дослідження, присвячені питанням ефективності й оптимальності. Окремі фахівці пропонують взагалі відмовитися від терміну «презумпція» [2, с. 135]

Проте категорія презумпції має самостійне наукове й практичне значення, відома різним правовим системам, і, як об'єктивно існуючий правовий феномен, вимагає дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Російські вчені-правознавці на проблему презумпцій у праві звернули увагу в першій половині XIX в. Свої монографічні дослідження цьому феномену присвятили Д.І. Мейер, Г.Ф. Дормідонтов, Г.С. Мен, К. Бюлов та ін.

У радянський період правові презумпції в історично-правовому контексті досліджувалися в роботах С.С. Алексєєва, В.К. Бабаєва, В.М. Баранова, Л.Д. Воєводи́на, В.М. Горшенєва, І.М. Зайцева, В.Б. Ісакова, Н.Н. Тарусіної, А.Ф. Черданцева, З.М. Черніловського та ін.

У пострадянський час досить детально проблеми юридичних презумпцій досліджувала Н.С. Караніна, у дисертаційному дослідженні якої розглядалися загальнотеретичні аспекти презумпцій, і Ю.А. Серіков, який розкрив особливості процесуального застосування цивілістичних презумпцій.

У вітчизняній юриспруденції спроби надати поняття презумпції були зроблені О.М. Гаргат-Українчук, А.Й. Іванським, В.П. Феннич. Зокрема, О.М. Гаргат-Українчук досліджував питання поняття презумпцій у кримінальному процесі України. Прямі та непрямі доказові презумпції судового судочинства аналізує В.П. Феннич. Наукові розробки А.Й. Іванського присвячені розгляду презумпцій у фінансовому праві.

Таким чином, проблема цільового призначення та ролі презумпцій у праві дотепер залишається малодослідженою, тим більше, що мова йде про досить поширене у вітчизняному законодавстві явище.

Постановка завдання. Мета статті: показати місце презумпцій у механізмі правового регулювання, акцентувавши увагу на методологічних засадах розуміння її тлумачення з врахуванням історичної динаміки їх розвитку.

Вклад основного матеріалу дослідження. Презумпції являють собою встановлені законодавством припущення, згідно яких певні факти вважаються встановленими (невстановленими) і підлягають доказовому спростуванню, або є неспростовними. Аналіз історико-правової генези і юридичної природи презумпцій потребує попереднього з'ясування обсягу розглядуваної правової категорії. Дійсно, якщо презумпції розглядати у максимально широкому розумінні, ототожнюючи їх з розподілом тягара доведення у будь-якій врегульованій процесуальними нормами сфері діяльності з реалізації права, то доведеться дійти висновку про те, що практично всі норми права, крім спеціалізованих норм-принципів, норм-декларацій, колізійних норм та ін., є, деякою мірою, презумпціями. Це обумовлено тим, що будь-яке правило поведінки, яке забезпечується заходами соціального впливу, засноване на певних постулатах соціальної корисності або шкідливості тих чи інших відносин. Подібні постулати не можуть бути повністю раціоналізовані, оскільки ґрунтуються на механізмах соціально-психологічного впливу на поведінку людей, а не на матеріальних об'єктах або суто інтелектуальних побудовах. Самоочевидна заповідь «не вбий», мабуть, тому і є такою очевидною, що цінність людського життя не може бути логічно обґрунтована і презюмується у всіх існуючих системах соціального регулювання без будь-яких доказів.

Врешті-решт, будь-які правовідносини передбачають або необхідність доведення, що надає підстави стверджувати про наявність презумпції невстановленості фактів,

або відсутність такої необхідності, що дозволяє констатувати презумпцію встановленості певних обставин. Саме тому відомий дореволюційний російський теоретик права І.Г. Оршанський стверджував, що «право не може обійтися без застосування презумптивного елемента в різних його видах» [3, с. 71].

Але підхід до презумпцій як до властивості загальнолюдської і, зокрема, юридичної психології будувати висновки на певних неспростовних догматах, аксіомах, постулатах і формулювати гіпотези, що підлягають у подальшому спростуванню, створює низку методологічних проблем, досить детально охарактеризованих у дисертації [4, с. 7] та спеціальній монографії [5, с. 9 – 16] сучасного російського цивіліста Ю.А. Серікова, присвячених галузевим особливостям досліджуваної правової категорії. Разом з тим, подолання недоліків цього підходу дозволяє сформулювати достатньо важливий, як з теоретичної, так із практичної точки зору висновок про існування галузевих і міжгалузевих «презумптивних стандартів», що встановлюють типовий для тих чи інших груп правовідносин розподіл обов'язків з доведення. Для кримінального процесу йтиметься про презумпцію невинуватості, для позовного провадження в цивільному та адміністративному судочинстві – про презумпцію недоведеності позовних вимог, для наказного і окремого провадження – навпаки, про презумпцію обгрунтованості і безспірності вимог. В інших випадках наявність презумпції може бути констатовано лише у тому випадку, якщо законодавець встановлює інший, такий, що відрізняється від типового для певної процесуальної або процедурної форми, режим доказів або засобів доказування. Так, наприклад, закріплена у п. 113 Статуту Залізниць України [6] презумпція вини перевізника у втраті, нестачі, псуванні, пошкодженні вантажу встановлює пільговий для відвантажувача режим доказування, звільняючи його від доведення вини контрагента у спорах про відшкодування шкоди, або порушення умов договору перевезення.

Уявляється неможливим встановити момент виникнення презумпції як правового явища, оскільки стихійне застосування презумпцій є характерним навіть для звичаєвого права на первісному етапі його розвитку [7, с. 98]. Що ж стосується моменту усвідомлення існування презумпцій і переходу до їх свідомого використання у якості інструмента законодавчої діяльності, то його можна віднести до епохи ранньої римської республіки. Так, достатньо широкої відомості набула так звана «презумпція Муція», *praesumptio Muciana*, з приводу юридичного значення якої фахівці продовжували сперечатися навіть на початку ХХ ст. [8, с. 119].

Необхідно відзначити відносно сприятливу історичну долю правових презумпцій у порівнянні з іншими штучними законодавчими конструкціями. Як юристи, так і громадська свідомість протягом всієї історії розвитку презумпцій займали, переважно, зважену позицію, що відображала розуміння встановлених законодавством припущень як зручного технічного інструменту, а переваги і втрати від його використання розглядалися, перш за все, в контексті загальної спрямованості правової політики держави. Юридичним фікціям і аналогіям в цьому відношенні пощастило значно менше. Можливо, справа тут виключно в термінології, у негативних відтінках значення, що викликаються асоціаціями з «фіктивними правочинами», «хибними аналогіями» тощо. Варто було римським юристам назвати юридичні фікції, напри-

клад, правовими константами, а аналогії – правовими субсидіями і, можливо, ставлення до цих феноменів було б зовсім іншим. І навпаки, якби презумпції отримали назву «припущення без достатніх підстав», уявляється, що доля цього законодавчого прийому склалася б набагато драматичніше. Однак в даному випадку назва нікого не дратувала, і як самі презумпції, так і концепція їх застосування отримали розвиток. Можливо, таке пояснення є занадто суб'єктивним, але інші версії щодо причин глибокої деталізації правових уявлень про презумпції, зокрема, припущення про існування розвинутої теорії юридичних фактів і теорії доказової діяльності вже за часів римського права [10, с. 161] також не здаються достатньо обґрунтованими.

У Середньовіччя основний акцент у практиці тлумачення і застосування презумпцій робився на розмежуванні фактичних і правових презумпцій. Доктрина канонічного права будувалася на прагненні привести в систему всі види можливих припущень і оцінити доказову силу кожного з них. Презумпції поділялися на цілком доказові, наполовину доказові, частково доказові; прості і необхідні припущення (*praesumptio temerariae, probabiles, violentiae, necessariae*) та ін. Середньовічні коментатори також вважали, що розподіл тягаря представлення доказів ґрунтується на презумпції більшої чи меншої винності сторін [11].

На початку Нового часу, в епоху Відродження, Реформації і Просвіти, презумпції стали розглядатися, перш за все, як засіб мотивації до активної доказової діяльності сторони, інтересам якої суперечить та чи інша презумпція. Так, один з організаторів революційного терору у Франції, Ж.-П. Марат, у своїй роботі «План кримінального законодавства» [8, с. 117] відзначав, що презумпції не є доказами, але саме вони істотно збільшують силу доказів і змушують обвинуваченого зізнатись.

Починаючи з середини XIX ст., формується сучасне розуміння презумпцій як підстав звільнення від доказування, хоча точка зору на них, як критерій для перерозподілу обов'язків з доведення, зберігає своїх прихильників, особливо серед фахівців з кримінального процесу [12, с. 72], що, як уявляється, свідчить про ототожнення службових і процесуальних обов'язків державного обвинувачувача і про сприйняття норми про можливість прокурора відмовитися від підтримки обвинувачення як суто декларативної. Подібна позиція, на наш погляд, є вразливою як для логічних аргументів, побудованих на формально-догматичному тлумаченні норм, що містять презумпції, так і для емпіричного аналізу юридичної практики органів слідства, прокуратури і суду, які нерідко надають правову оцінку відмові учасників процесу від спростування презюмованих законодавцем фактів.

В сучасному європейському праві презумпції набувають дедалі більшого поширення. За словами французького теоретика права П. Сандевуара, суддя має право самостійно зробити логічний висновок, що утворює презумпцію. Закон вказує лише на те, що такі презумпції повинні бути важливими, точними й погодженими. При всіх складностях сучасного життя це обмеження стає усе більше й більше практично порожнім формулюванням. Зараз фактичні презумпції настільки ж численні в приватному праві, як і в публічному, хоча в публічних правовідносинах формулювання, що використовуються суддями, мають тенденцію до прихованого застосування презумпцій [13, с. 309].

Необхідно також відзначити, що погляд на презумпції у сучасному публічному праві як на інструмент, який використовується виключно для встановлення процесуальних переваг громадян і юридичних осіб у спорах з суб'єктами владних повноважень, є спрощеним і не отримує підтвердження у практиці Європейського Суду. Так, у справі Фам Хоанг (Pham Hoang) проти Франції підозрюваний був затриманий на кордоні при ввезенні у Францію героїну. Французьке законодавство передбачає, що ввіз заборонених товарів, презюмується незаконним, якщо особа, що ввозить цей товар, не доведе зворотного: наприклад, пред'явивши достатні виправдувальні документи або довівши, що дія відбувалася в ситуації крайньої необхідності або є результатом помилки, уникнути якої було неможливо. У розглянутій справі стороною захисту не була представлена жодного з подібних доказів, а обвинувачуваний відмовився давати будь-які пояснення. Європейський суд, розглянувши справу про скарги заявника, визнав, що немає нічого неприпустимого в презумпції, що особа, яка має у володінні певну річ, володіти якою в загальному випадку заборонено, повинна задовільним образом пояснити цей факт, у протилежному випадку вона буде визнано винною [12, с. 70].

У національному праві презумпції виконують важливі функції в механізмі правового регулювання. Перш за все, презумпції використовуються для закріплення певних базових постулатів, що утворюють основу загальноправових і галузевих методів правового регулювання [14, с. 8]. Такими є, зокрема, презумпція добросовісності дій у цивільному праві, презумпція добросовісності платника в податковому праві, презумпція невинуватості в кримінальному праві.

По-друге, презумпції використовуються з метою процесуальної економії. Як уявляється, про процесуальну економію: спрощення, полегшення, скорочення доведення необхідно стверджувати не стосовно доведення самого презюмованого факту, а стосовно процесу доведення в цілому. Слід звернути увагу на ту обставину, що законодавець вводить презумпції стосовно тих фактів, доказування яких є ускладненим, а іноді просто неможливим. При доказуванні фактів-підстав презумпцій, навпаки, не виникає проблем з наданням доказів. Правова презумпція, звільняючи сторону від доведення презюмованого факту, виключає його з предмету доказування. В зв'язку з цим склад фактів, що входять в предмет доказування, об'єктивно зменшується, скорочується.

По-третє, презумпції виступають засобом підсилення правового захисту найбільш цінних, з точки зору законодавця, суб'єктів і об'єктів. Така властивість законодавчих припущень підкреслювалася дослідниками ще у ХІХ ст., інколи за допомогою досить курйозних прикладів. Так, у енциклопедичному словнику Брокгауза і Ефрона зазначалося: «середньовічна презумпція про те, що духовна особа, яка обіймає жінку, робить це заради благословення, і сучасна презумпція про те, що народжена у шлюбі дитина вважається зачатою від чоловіка – стільки ж положення ймовірності, скільки й правила, створені в інтересах підтримки поваги до духовного звання й святості шлюбу» [11]. Наведені енциклопедистами приклади (безумовно ті з них, що стосуються сімейного, а не канонічного права) зберегли свою актуальність дотепер.

Нарешті, презумпції мають істотне значення для стимулювання процесуальної активності у отриманні доказів. Так, цивільно-правова презумпція добросовісності

дій, безперечно, стимулює доказову діяльність позивача. Багато в чому саме від активності позивача залежить формування доказової бази поданого позову. Це особливо актуально в умовах дії змагальності сторін, коли процесуальна пасивність може призвести до відмови в позові. Крім того, слід відзначити, що презумпція добросовісності дій виступає одним з важливіших умов для справедливого та об'єктивного розгляду справи і здійснення правосуддя в цілому.

Висновок. Таким чином, у національному праві презумпції виконують наступні функції у механізмі правового регулювання:

по-перше, використовуються для закріплення певних базових постулатів, що утворюють основу загальноправових і галузевих методів правового регулювання.

По-друге, презумпції є засобом процесуальної економії, звільняючи сторону від доведення презюмованого факту, що виключає його з предмету доказування.

По-третє, презумпції виступають засобом підсилення правового захисту найбільш цінних, з точки зору законодавця, суб'єктів і об'єктів.

По-четверте, презумпції мають істотне значення для стимулювання процесуальної активності у отриманні доказів.

Список літератури:

1. Каранина Н. С. Правовые презумпции в теории права и российском законодательстве: дис. ... канд. юрид. наук 12.00.01 / Каранина Наталья Сергеевна. – М., 2006. – 164 с.
2. Крымов А. А. Правовые презумпции в уголовном процессе: дис. ... канд. юрид. наук 12.00.09 / Крымов Александр Александрович. – М., 1999. – 166 с.
3. Оршанский И. Г. О законных предположениях и их значении / И. Г. Оршанский // Журнал гражданского и уголовного права. – 1874. – Кн. 4,5
4. Сериков Ю. А. Процессуальные функции правовых презумпций в гражданском судопроизводстве: автореф. дис. кандидата. юр. наук: 12.00.15 / Ю. А. Сериков [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lawtheses.com/protsessualnye-funktsii-pravovyh-prezumpsiy-v-grazhdanskom-sudoproizvodstve>.
5. Сериков Ю. А. Презумпции в гражданском судопроизводстве / Ю. А. Сериков. – М. : Волтерс Клувер, 2006. – 184 с.
6. Статут Залізниць України затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 6.04.1998 N 457 [Електронний ресурс] // Верховна Рада України: офіц. веб-сайт. – Режим доступа: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/457-98-%D0%BF>
7. Черниловский З.М. Презумпции и фикции в истории права / З.М. Черниловский // Государство и право: Научный журнал, 1984. – № 1 – С. 98 – 104.
8. Ляшенко Р. Д. Дослідження проблеми презумпцій у правовій науці в дореволюційний період / Р. Д. Ляшенко // Держава і право. – Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України Випуск, 2008. – Вип. 41. – С. 116 – 121.
9. Зеленко І. П. Правові передумови та методика використання юридичних аналогій / І. П. Зеленко // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 1. – С. 60 – 63.
10. Дворецкая А. А. Юридические факты и правовые конструкции в Римском и современном праве / А. А. Дворецкая // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.yurclub.ru/docs/pravo/0903/15.html>
11. Брокгауз Ф. А., Эфрон И. А. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Эфрон [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.booksite.ru/fulltext/bro/kgabrokefr
12. Калиновский К. Б., Смирнов А. В. Презумпции в уголовном процессе. / К. Б. Калиновский, А. В. Смирнов // Российское правосудие. – 2008. – № 4. – С. 68 – 74.
13. Сандеуар П. Введение в право / П. Сандеуар. – Москва: «Инtrateк-Р», 1994. – 486 с.
14. Масленников А. В. Правовые аксиомы: автореф. дис. кандидата юр. наук: 12.00.01 / А.В. Вячеславович [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rudocs.exdat.com/docs/index-423804.html>

Зеленко І. П. Место презумпцій в механізмі правового регулювання / І. П. Зеленко // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки» – 2013. – Том 26 (65). № 2-1. – Ч. 1. – С. 17-24.

В статье раскрывается место презумпций в механизме правового регулирования. Акцентируется внимание на методологических принципах понимания и толкования презумпций с учетом исторической динамики их развития. Рассматривается функциональное предназначение презумпций в современном праве Украины.

Ключевые слова: правовые презумпции, юридические аналогии, фикции, методы правового регулирования.

PLACE PRESUMPTIONS IN THE MECHANISM OF REGULATION

Zelenko I. P.

*Kirovograd Institute of State and Municipal Management of Classic Private University
Kirovograd, Ukraine*

The article deals with presumptions in place the mechanism of legal regulation. During the last decades the interest of the legislator to this legislative instrument is steadily increasing, due to the fact that the presumption of a specific legal form to the legislation of Ukraine. But in law there is no clear position on the role and place of legal presumptions in the regulation of social relations. In addition, the general theory of law is still no convincing concept of legal presumptions. Analysis of historical and legal genesis and nature of the legal presumptions requires prior consultation of the considered legal category. Indeed, if we consider the presumption in the widest possible sense, identifying them with the distribution of the burden of proof in any field regulated by procedural rules for the implementation of the law, you have come to the conclusion that almost all of the law, in addition to special rules, principles, guidelines, declarations of conflict of laws, etc., is, to some extent, the presumption. The moment awareness of presumptions and the transition to their conscious use as an instrument of legislative activity can be attributed to the era of the early Roman Republic. In the Middle Ages the main emphasis in the practice of interpretation and application of presumptions placed on distinguishing between factual and legal presumptions. In early modern times, the Renaissance, Reformation and Enlightenment presumptions were regarded primarily as a means of motivation to actively evidence of a party whose interests conflict or that presumption. Since the mid- nineteenth century. shaped the modern understanding of presumptions as an excuse for its proof, but view them as a criterion for the redistribution of responsibilities proof retains its supporters, especially among specialists in criminal proceedings. It should also be noted that in view of the presumption of modern public law as a tool used exclusively for establishing procedural advantages for citizens and businesses in disputes with public authorities is simplistic and does not receive confirmation of the practice of the European Sudu.U national law presumption perform important functions in the mechanism of regulation. First of all, the presumption is used to secure certain basic tenets that form the basis of common methods and industry regulations. Second, the presumption is used for procedural economy. Third, the presumption is a means of strengthening the legal protection of the most valuable in terms of the legislator, the subjects and objects. Finally, presumptions are essential for the promotion of judicial activity in the taking of evidence.

Key words: legal presumptions, legal analogies, fictions, methods of legal regulation.

Spisok literaturi:

1. Karanina N. S. Pravovyye prezumpstsi v teorii prava i rossiyskom zakonodatelstve: dis. ... kand. yurid. nauk 12.00.01 / Karanina Natalya Sergeevna. – M., 2006. – 164 s.
2. Kryimov A. A. Pravovyye prezumpstsi v ugolovnom protsesse: dis. ... kand. yurid. nauk 12.00.09 / Kryimov Aleksandr Aleksandrovich. – M., 1999. – 166 s.
3. Orshanskiy I. G. O zakonnyih predpolozheniyah i ih znachenii / I.G. Orshanskiy // Zhurnal grazhdanskogo i ugolovnogo prava. – 1874. – Kn. 4, 5
4. Serikov Yu. A. Protsessualnyie funktsii pravovyih prezumpstsiy v grazhdanskom sudoproizvodstve: avtoref. Dis. kandidata. yur. nauk: 12.00.15 / Yu. A. Serikov [Elektronnyiy resurs]. – Rezhim dostupa: <http://lawtheses.com/protsessualnye-funktsii-pravovyih-prezumpstsiy-v-grazhdanskom-sudoproizvodstve>.
5. Serikov Yu. A. Prezumpstsi v grazhdanskom sudoproizvodstve / Yu. A. Serikov. – M. : Volters Kluver, 2006. – 184 s.

6. Statut Zaliznits Ukraini zatv. Postanovoyu Kabinetu Ministriv Ukraini vid 6.04.1998 N 457 [Elektronnyy resurs] // Verhovna Rada Ukraini: ofits. veb.-sayt. – Rezhim dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/457-98-p>
7. Chernilovskiy Z.M. Prezumpstii i fiktzii v istorii prava / Z.M. Chernilovskiy // Gosudarstvo i pravo: Nauchnyy zhurnal, 1984. – № 1 – S. 98 – 104.
8. Lyashenko R. D. Doslidzhennya problemi prezumpstiy u pravoviy nausti v dorevolutsiyniy period / R. D. Lyashenko // Derzhava i pravo. – Kiyiv : In-t derzhavi i prava im. V. M. Koretskogo NAN Ukraini Vipusk, 2008. – Vip. 41. – S. 116 – 121.
9. Zelenko I. P. Pravovi peredumovi ta metodika vikoristannya yuridichnih analogiy / I. P. Zelenko // Pidpriemnistvo, gospodarstvo i pravo.
10. Dvoretzkaya A. A. Yuridicheskie fakty i pravovyye konstruksii v Rimskom i sovremennom prave / A. A. Dvoretzkaya // [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.yurclub.ru/docs/pravo/0903/15.html>
11. Brokgauz F. A., Efron I. A. Entsiklopedicheskiy slovar / F. A. Brokgauz, I. A. Efron [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: www.booksite.ru/fulltext/bro/kga/brokef
12. Kalinovskiy K. B., Smirnov A. V. Prezumpstii v ugovnom protsesse. / K. B. Kalinovskiy, A. V. Smirnov // Rossiyskoe pravosudie. – 2008. – № 4. – S. 68 – 74.
13. Sandevuar P. Vvedenie v pravo / P. Sandevuar. – Moskva: «Intratek-R», 1994. – 486 s.
14. Maslennikov A. V. Pravovyye aksiomy: avtoref. dis. kandidata yur. nauk: 12.00.01 / A. V. Maslennikov [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: <http://rudocs.exdat.com/docs/index-423804.html>